

ANNA STAWARSKA-RIPPEL

Uniwersytet Śląski

Radziecka procedura cywilna: totalitarna czy nowoczesna?

I

Na wstępie niniejszych rozważań należy postawić pytanie: czy system totalitarny wyklucza pojawienie się w prawie elementów nowoczesnych? Czy zakresy pojęć „totalitarny” i „nowoczesny” się wykluczają? Już samo założenie budowania wszystkiego na nowo sprzyja pojawieniu się nowych, a czasem też nowatorskich rozwiązań. Przykładem spoza procedury cywilnej mogą być nowe instytucje w zakresie radzieckiego prawa rodzinnego, które paradoksalnie odznaczało się większym zwróceniem uwagi na prawa jednostki, w tym majątkowe. Na tym gruncie powstały pewne instytucje nieznane zarówno ustawodawstwu przedrewolucyjnemu, jak i prawodawstwu europejskiemu tamtych lat. Przede wszystkim równość kobiety i mężczyzny w związku małżeńskim, zrównanie praw dzieci pozamałżeńskich z tymi z prawego łoża, a także świeckość małżeństwa, która była istotną nowością w rosyjskim prawie¹.

Drugim problemem, który wymaga rozważenia, jest to, w jakim zakresie instytucje radzieckiej procedury cywilnej były zakorzenione w przeszłości, czyli nie były zupełną nowością, chociaż starano się to w radzieckiej doktrynie wykazać. Nowe radzieckie prawo postępowania cywilnego nie powstawało w próżni, w oderwaniu od tradycji i dorobku kultury prawnej, niezależnie od towarzyszącej pracom legislacyjnym rewolucyjnej frazeologii.

¹ A. Bosiacki, *Utopia, władza, prawo. Doktryna i koncepcje prawne „bolszewickiej” Rosji 1917–1921*, Warszawa 1999, s. 261; A. Lityński, *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991, czyli historia wszechwzwiązkowego komunistycznego prawa (bolszewików). Krótki kurs*, Warszawa 2010, s. 251.

Jak wiadomo, w momentach przełomów dziejowych próby odcięcia się od wszystkiego, co „stare”, i wyrzucenia na „śmietnik historii” wszelkich dotychczasowych instytucji prawnych i tradycji nie były ani trwałe, ani ostateczne². W praktyce, korzystanie ze sprawdzonych już urządzeń prawnych, takich jak sądownictwo i proces sądowy, a nawet czasowe stosowanie w pewnym zakresie przedrewolucyjnego prawa, było obiektywną potrzebą³. O tej konieczności pisał Lenin w broszurze *Państwo a rewolucja*⁴. W tym kontekście pojawia się pytanie: czy ustrój totalitarny wyklucza tworzenie pewnych nowoczesnych rozwiązań, bazujących na ogólnym kierunku rozwoju cywilnego prawa procesowego, niemających źródła w ideologii reżimu?

Radzieckie postępowanie cywilne kodyfikowane było dwukrotnie: w 1923 i 1964 r. W obu przypadkach kodyfikacja radzieckiego postępowania cywilnego przypadała na czasy liberalizacji politycznej⁵. Dobry czas dla prac kodyfikacyj-

² K. Sojka-Zielińska, *Drogi i bezdroża prawa*, Wrocław-Warszawa-Kraków 2000, s. 9. Zob. też J. Baszkiewicz, *Państwo, rewolucja, kultura polityczna*, wstępem opatrzył H. Olszewski, „Rozprawy Wyższej Szkoły Handlu i Prawa im. Ryszarda Łazarskiego w Warszawie” 3, Poznań 2009, s. 860.

³ Т.Е. Новицкая, *Использование дооктябрьских норм права в первый год Советской власти*, „Правоведение” 1983, nr 3, s. 48. „Istotnie trudno wyobrazić sobie taką rewolucję, która przyjdzie z wcześniej przygotowanym nowym ustawodawstwem i następnego dnia uchyli wszystkie dawne prawa, ogłaszając nowe”, cyt. za: H. Izdebski, *Rewolucja a prawo w Europie w XX wieku*, cz. 2. *Rewolucja a prawo dawne i nowe: tradycja prawna i środowisko prawnicze w obliczu rewolucji*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 39, z. 1, Poznań 1997, s. 111.

⁴ „Tak więc, w pierwszej fazie społeczeństwa komunistycznego (zwanej zwykle socjalizmem) »prawo burżuazyjne« zostaje zniesione nie całkowicie, lecz tylko częściowo, tylko odpowiednio do osiągniętego już przewrotu ekonomicznego, tj. tylko w stosunku do środków wytwórczości: »Prawo burżuazyjne« uznaje je za własność prywatną poszczególnych jednostek. Socjalizm czyni je własnością w s p ó ł n ą . O t y l e — ale tylko o tyle — »prawo burżuazyjne« zanika. Zachowuje ono jednak moc w drugiej swej części, pozostaje w charakterze regulatora. [...] Jest to »brak« — mówi Marks — ale jest on nieunikniony w pierwszej fazie komunizmu, gdyż, nie ulegając utopizmowi nie można przypuszczać, że po zniesieniu kapitalizmu ludzie natychmiast nauczą się pracować dla społeczeństwa bez ż a d n y c h n o r m p r a w n y c h , a zresztą zniesienie kapitalizmu nie daje od razu przesłanek ekonomicznych do t a k i e j przemiany. Innych zaś norm, prócz »prawa burżuazyjnego« nie ma”. W.I. Lenin, *Państwo a rewolucja*, [w:] *idem, Dzieła wybrane*, t. 2, Warszawa 1951, s. 212.

⁵ Pierwszy kodeks procedury cywilnej (k.p.c.) Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (RSFRR) (przyjęty przez Centralny Komitet Wykonawczy na 2 sesji X Zjazdu 7 lipca 1923 r. z mocą obowiązującą od 1 września 1923 r., *Гражданский процессуальный кодекс РСФСР*, „Собрание Указаний РСФСР” 1923, nr 46–47, poz. 478) pochodził z okresu rozluźnienia polityki władz radzieckich w dziedzinie gospodarczej w związku z przyjęciem ograniczonej formy gospodarki rynkowej. Drugi kodeks postępowania cywilnego RSFRR (uchwalony 11 czerwca 1964 r., wszedł w życie 1 października 1964 r., *Гражданский процессуальный кодекс РСФСР от 11 июня 1964 г.*, „Ведомости Верховного Совета РСФСР” 1964, nr 24, poz. 407. Zob. też *The Civil Code and the Code of Civil Procedure of the RSFSR 1964*, Leyden 1966) powstał w ramach ogólnej rekodyfikacji prawa radzieckiego przeprowadzonej w latach 1954–1964, kiedy rysowała się ogólna tendencja do usystematyzowania materiału prawnego. Pewna liberalizacja w dziedzinie prawa materialnego i procedur sądowych zapoczątkowana została ustaleniami XX Zjazdu Komu-

nych sprzyjał przejściu w pewnym zakresie tradycyjnych rozwiązań, jednocześnie jednak chęć upolitycznienia procedury cywilnej powodowała pojawienie się na jej gruncie nowych instytucji.

Podjmując próbę odpowiedzi na postawione pytania, przyjął, że za totalitarne będą uważać te instytucje w postępowaniu cywilnym, które występowały tylko w systemach totalitarnych i nie miały swojego odpowiednika w przeszłości. Za nowoczesne natomiast nie tylko te, które są „właściwe nowym czasom”, bo wówczas zakresy pojęć „totalitarny” i „nowoczesny” będą się pokrywać, lecz także takie, które jednocześnie należy uznać za sprzyjające osiągnięciu celu procesu cywilnego, a więc sprawiedliwego i rzetelnego, a zarazem szybkiego i ekonomicznie korzystnego postępowania.

Trzeba również zaznaczyć, że regulacje procedury cywilnej są jedynie instrumentem, zatem poszczególne instytucje, ze względu na ich konstrukcję, mogą być mniej lub bardziej instrumentalnie wykorzystywane do osiągnięcia politycznych celów. Z drugiej strony, obok norm mających otwarcie wyrażone polityczne ukierunkowanie zawsze można znaleźć takie, które są neutralne, „ogólnoludzkie”, występujące w systemie prawa zarówno socjalistycznego, jak i kapitalistycznego.

II

Trudności upolitycznienia postępowania cywilnego, w takim zakresie, jak można to było uczynić na gruncie prawa karnego i prawa cywilnego materialnego, budziły obawy, że procedura cywilna stanie się bronią używaną przeciwko klasie robotniczej i będzie sprzyjała pojawieniu się „nowej burżuazji”. Skutkowało to pojawieniem się w postępowaniu cywilnym nowych elementów charakterystycznych jedynie dla totalitaryzmów. W radzieckim postępowaniu cywilnym było to daleko idące ograniczenie zasady dyspozycyjności, które wyrażało się w generalnej regule, że sąd nie jest związany granicami pozwu i może wyjść poza granice roszczenia, jeżeli było to uzasadnione chronionym prawnie interesem państwowej instytucji, przedsiębiorstwa, kolchozów oraz społecznych organizacji albo obywateli⁶. Wówczas w pełni została zrealizowana w radzieckim

nistycznej Partii Związku Radzieckiego (KPZR). Kodeks postępowania cywilnego RSFR z uchwalony 11 czerwca 1964 r. utracił moc obowiązującą 1 lutego 2003 r. z wyjątkiem podrozdziałów 34–36, które utraciły moc obowiązującą 1 lipca 2003 r. Do końca systemu zmieniany był 16 razy postanowieniami Prezydium Rady Najwyższej 18 grudnia 1965, 5 sierpnia 1966, 12 lutego 1968, 12 grudnia 1973, 18 grudnia 1974, 14 czerwca 1977, 1 sierpnia 1980, 8 czerwca i 11 września 1981, 25 kwietnia 1984, 24 stycznia i 20 lutego 1985, 19 listopada 1986, 24 lutego 1987, 5 i 29 stycznia 1988 r. Kolejne zmiany przed utratą mocy obowiązującej kodeksu przeprowadzone zostały po rozwiązaniu ZSRR.

⁶ Art. 37 ustawy Об утверждении Основ гражданского судопроизводства Союза ССР и союзных республик от 8 декабря 1961 года, „Ведомости Верховного Совета СССР” 1961, nr 50, poz. 525; art. 195 k.p.c. RSFR z 1964 r.

postępowaniu cywilnym zasada prawdy obiektywnej w jej sensie ideologicznym. Sędzia radziecki mógł „dać” stronom więcej, niż strony zażądały, jeżeli zdaniem sądu miały do tego prawo⁷.

Innym poważnym ograniczeniem zasady dyspozycyjności był szeroki zakres uprawnień prokuratora⁸ w postępowaniu cywilnym oraz przedstawiceli państwowych i społecznych organizacji, a także kolektywu pracowniczego (robotniczego)⁹. Ich udział w procesie cywilnym miał służyć realizacji żądania Lenina rozszerzenia ingerencji państwa w stosunki cywilnoprawne, zgodnie z przyjętym założeniem o braku dychotomii w radzieckim prawie¹⁰.

Józef Nowacki, teoretyk państwa i prawa, dowodził, że kwestionowanie podziału prawa na publiczne i prywatne w totalitaryzmach było ideologicznym postulatem. Jedynie od aksjologicznie zdeterminowanych postaw i określonych przekonań ideologicznych zależy, czy całemu prawu przypisuje się walor „publiczne”, czy też jego części przypisuje się przymiot „prywatne”. Orzecznikom „prywatny” i „publiczny” nie przysługuje przymiot empirycznej sprawdzalności oraz logiczna wartość prawdy i fałszu¹¹. Radziecka nauka uzasadniała odrzucenie dychotomii prawa tym, że odpadła sama podstawa wyodrębnienia prawa prywatnego, ponieważ nie istnieje prywatna własność narzędzi i środków produkcji, a także nie zachodzi niezgodność między interesem osobistym i społecznym — państwowym — co znajduje oparcie w „panującej w socjalizmie własności społecznej”.

Wydarzenia pierwszego okresu rewolucji ujawniły, że nie da się efektywnie budować niczego, nawet gospodarki socjalistycznej, bez wykorzystania ekonomicznych kategorii pieniądza i towaru¹². Sprzyjało to poszerzeniu się zakresu spraw rozstrzyganych w drodze procesu cywilnego.

⁷ *Encyclopedia of Soviet Law*, red. F.J.M. Feldbrugge, G.P. van den Berg, W.B. Simons, Dordrecht 1985, s. 123.

⁸ A. Stawarska-Rippel, *O pierwszym radzieckim kodeksie procedury cywilnej. Postępowanie cywilne od dekretów o sędzie do początków rekodyfikacji radzieckiego prawa*, [w:] *O prawie i jego dziejach księgi dwie. Studia ofiarowane Profesorowi Adamowi Lityńskiemu w czterdziestopięciolecie pracy naukowej i siedemdziesięciolecie urodzin*, t. 2, red. J. Ciągwa et al., Białystok-Katowice 2010, s. 351–355.

⁹ W toczącym się postępowaniu mogli przedstawiać opinie swych organizacji w danej sprawie, zapoznawać się z materiałami sprawy, być obecnymi na posiedzeniach sądu, przedstawiać dowody, brać udział w postępowaniu dowodowym, zadawać pytania stronom, świadkom i biegłym, prezentować swoje argumenty i pogląd na rozwiązanie kwestii pojawiających się w czasie postępowania. Zob. art 147 k.p.c. RSFR z 1964 r.; art. 30 i art. 36 ustawy Об утверждении Основ...

¹⁰ Р.Ф. Галлистратова, *Гражданский процессуальный кодекс Российской Федерации*, „Советское Государство и Право” 1964, nr 8, s. 30.

¹¹ J. Nowacki, *Prawo publiczne–prawo prywatne*, Katowice 1992, s. 107–113, 132.

¹² Z. Radwański, *Ciągłość a reforma prawa w świetle doświadczeń unifikacyjnych Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (lata 1945–1964)*, [w:] *Dzieje kodyfikacji prawa. Materiały na konferencję w Karpaczu (do użytku wewnętrznego)*, 1974, s. 163; R. Pipes, *Rosja bolszewików*, Warszawa 2005, 419–424; idem, *Komunizm*, Warszawa 2008, 59–63.

Cywilny spór sądowy nie był rzadkością również w początkach Rosji radzieckiej. Świadczy o tym fakt, że w połowie 1918 r. radzieckie sądy były zobowiązane do zwiększenia personelu sądu w związku z napływem spraw cywilnych. Sprawy dotyczyły w większości roszczeń wynikających z umów i deliktów, a także o rozwód i alimenty¹³.

Zróżnicowanie własności w radzieckim kodeksie cywilnym determinowało dualizm w szeroko pojętym postępowaniu cywilnym. Polegał on na wyróżnieniu dwóch sfer jego zastosowania, w zakresie stosunków między podmiotami gospodarki uspołecznionej oraz w pozostałym zakresie stosunków cywilnoprawnych, w szczególności między osobami fizycznymi i podmiotami gospodarki uspołecznionej, a także między osobami fizycznymi reprezentującymi różne typy i formy własności (osobistą, drobnotowarową, drobnokapitalistyczną)¹⁴. W znacjonalizowanej gospodarce główną rolę odgrywał państwowy arbitraż gospodarczy połączony integralnie z administracją, a jego arbitrzy nie posiadali atrybutu niezawisłości, który odróżnia administrację od sądownictwa¹⁵. Zatem w radzieckiej rzeczywistości prawnej, marginalizującej prawo prywatne na rzecz administracyjnego i gospodarczego, stosowanie kodeksu postępowania cywilnego było ograniczone. W drodze postępowania cywilnego rozstrzygano sprawy z zakresu prawa rodzinnego, prawa pracy i innych o relatywnie małym znaczeniu ekonomicznym¹⁶.

¹³ W.E. Butler, *Soviet Law*, London 1983, s. 291. Inny badacz wymiaru sprawiedliwości Rosji radzieckiej Gerard Pieter van den Berg, współredaktor *Encyclopedia of Soviet Law*, zaobserwował stopniowy wzrost liczby spraw cywilnych w okresie NEP-u, co potwierdza stopniową normalizację sytuacji w dziedzinie gospodarki. Ta wzrostowa tendencja zarysowała się już w drugiej połowie 1920 r. Trudno ocenić w pełni trafność podanych przez autora danych — ponieważ, jak sam pisze — wyczerpujące statystyki dotyczące liczby spraw cywilnych nie zostały w Rosji nigdy opublikowane. Dostępne są jedynie rozproszone dane dotyczące spraw cywilnych do 1941 r. Po II wojnie światowej nie było całościowych sprawozdań aż do 1959 r. Według autora tych badań, w 1923 r. sądy rozpatrzyły około 1,4 miliona spraw, w 1924 około 1,9 miliona, w latach 1925–1927 około 3,8 miliona, a w 1928 około 4,5 miliona. Należy zgodzić się z autorem przytoczonych danych, że istniało duże prawdopodobieństwo szybszego wzrostu spraw cywilnych, gdyby nie zmiany w prawie rodzinnym z 1926 r., które zlikwidowały rozpatrywanie spraw rozwodowych w drodze sądowej, przekazując je do trybu administracyjnego. Kiedy w 1929 r. odchodzono już od polityki NEP i rozpoczęto przymusową kolektywizację rolnictwa, liczba spraw cywilnych radykalnie spadła do około 1,5 miliona. Dopiero w 1933 r. odnotowano stopniowy wzrost wpływu spraw cywilnych. W kolejnych latach liczba spraw się podwoiła, osiągając poziom około 7 milionów w 1940 r. W latach 1941–1943 liczba spraw cywilnych w sądach stopniowo malała. W latach pięćdziesiątych sprawy cywilne w sądach osiągnęły pułap około 4 milionów. Lata sześćdziesiąte to okres stabilizowania się liczby spraw cywilnych na poziomie około 3 milionów. Zob. G.P. van den Berg, *The Soviet System of Justice: Figures and Policy*, Leiden 1985, s. 143–145.

¹⁴ Z. Radwański, *op. cit.*, s. 169.

¹⁵ A. Stawarska-Rippel, *Państwowy arbitraż w ZSRR*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 7, red A. Lityński, P. Fiedorczyk, Białystok 2009, s. 143–159.

¹⁶ F.J.M. Feldbrugge, *Russian Law. The End of the Soviet System and the Role of Law*, Dordrecht 1993, s. 208.

Reasumując, szeroki udział prokuratora, instytucji państwowych, przedsiębiorstw, organizacji społecznych w procesie cywilnym połączony z możliwością orzekania ponad żądanie stron oraz działalność państwowego arbitrażu gospodarczego były tymi elementami, które najbardziej odróżniały radzieckie postępowanie cywilne od procedur cywilnych zachodnioeuropejskich.

III

Odmienności cywilnego procesu socjalistycznego postrzegane są nader często przez pryzmat ograniczenia zasady kontradyktoryjności. Tymczasem dążenie do osiągnięcia w procesie prawdy materialnej i elementy inkwizycyjne w procesie były znane postępowaniu cywilnemu w Europie już wcześniej. Zjawisko socjalizacji prawa zmieniło pogląd na cele nowoczesnego procesu cywilnego w Europie¹⁷. Począwszy od połowy XIX w., wskutek przemian społeczno-ekonomicznych zaczęto odchodzić od wczesnokapitalistycznej idei absolutnej wolności stron w procesie cywilnym. Zasada sporności przestała być pojmowana jako swobodne rozprawianie stron poza wszelką ingerencją podmiotów reprezentujących czynnik publiczny¹⁸. Najnowocześniejsze procedury cywilne zachodniej Europy z początku XX w. znacznie ograniczały zasadę kontradyktoryjności na rzecz zasady śledczej, celem umożliwienia bardziej sprawiedliwego rozstrzygnięcia¹⁹. Trzeba było zapewnić odpowiednią ochronę w procesie jednostce ekonomicznie

¹⁷ „Podzielono dziedzinę praw dochodzonych na publiczne i prywatne. Proces jednak tego podziału wytrzymać nie może [proces cywilny — A. S.-R]. Jednostka nie ma swych własnych praw poza społeczeństwem, państwem lub inną formą społeczną. Jednostka ma swe prawa tylko od zwierzchniej społeczności. Właśnie państwo zapewnia jednostce możliwość otrzymania od organów państwowych obrony tych nadanych jej praw — formalny. Państwo ma obowiązek udzielenia obrony w imię zachowania porządku — publicznego. I to jest pierwszy powód zainteresowania państwa w procesie. [...] Państwo wykonywając sąd spełnia nie tylko obowiązek względem uznanych praw stron, czyli porządku publicznego, ale i względem swoich praw, czyli materialnego porządku prawnego. [...] Z tego zainteresowania formalnego i materialnego wypływa, wraz z odrzuceniem zasady dysponowania stron, jako opartej na wyłącznym zainteresowaniu jednostek, uznanie prawdy materialnej w zakresie dowodu, możliwie po ludzku absolutnej i usunięcie prawdy formalnej. Uznanie zasady oficjalnej, wraz z prawdą materialną domaga się uznania zasady śledczej w procesie. [...] Pojęcie tej jednak zasady winno być wolne od naleciałości, drogą praktyki historycznej do niej przysiąkłych” — K. Lutostański, *Z badań nad pierwiastkiem publicznym w procesie cywilnym*, Warszawa 1907, s. 91–92 (pisownia oryginalna).

¹⁸ J. Klich-Rump, *Podstawa faktyczna rozstrzygnięcia sądowego w procesie cywilnym*, Warszawa 1977, s. 81.

¹⁹ Nauka prawa procesu cywilnego w kulturze prawnej *common law* od dawna postrzega postępowanie cywilne w kontynentalnej Europie jako inkwizycyjne, przeciwstawiając je kontradyktoryjnemu angielskiemu. W historii tych kultur prawnych nie został jednak zrealizowany konsekwentnie ani model kontradyktoryjno-dyspozycyjny, ani oficjalno-śledczy, tylko kombinacje obu modeli z przewagą jednego z nich. Zob. *International Encyclopedia of Comparative Law*, t. 16. *Civil procedure*, rozdz. 1. *Introduction — policies, trends and ideas in civil procedure*, red. M. Cap-

słabszej, aby wprowadzić faktyczną równość stron, która jest warunkiem koniecznym sprawiedliwego procesu. Sprawiedliwe i rzetelne postępowanie miało być równocześnie szybkie i ekonomicznie korzystne²⁰.

Konsekwencją uznania publicznego charakteru postępowania cywilnego, samej procedury, a nie praw cywilnych stron i przedmiotu procesu, był postulat aktywnego wkraczania państwa w sferę postępowania cywilnego, któremu przypisywano ważne funkcje społeczne. Zmiany podążały w kierunku zwiększenia wpływu sądu na przebieg postępowania i gromadzenia dowodów, dopuszczenia udziału prokuratora w sprawach cywilnych między innymi ze stosunków rodzinnych. Odchodzono tym samym na gruncie procesu cywilnego od tak zwanej prawdy formalnej na rzecz prawdy materialnej, inaczej zwanej obiektywną. Czyniły tak kodeksy kantonów szwajcarskich Berna i Zurychu, a także cywilna procedura węgierska²¹.

W zakresie ograniczania zasady kontradiktoryjności oraz dążenia do osiągnięcia prawdy materialnej i elementów inkwizycyjnych w procesie cywilnym radzieckie regulacje nie odbiegały w znaczący sposób od ogólnej tendencji zmian w postępowaniu cywilnym państw zachodniej Europy. Kazimierz Grzybowski, znawca prawa radzieckiego, konstatował, że socjalistyczne postępowanie sądowe stanowi jedynie pewną postać podobnych rozwiązań w postępowaniu sądowym społeczeństwa otwartego²².

pelletti, B.G. Garth. Tübingen 1988, s. 31. Zob. też P. Ryłski, *Działanie sądu a podstawa faktyczna wyroku cywilnego*, Warszawa 2009, s. 99.

²⁰ W tym zakresie pojawia się problem pojmowania sprawiedliwego rozstrzygnięcia i problem kolizji zasad rzetelności i sprawiedliwości oraz szybkości postępowania. Zob. T. Pietrzykowski, B. Wojciechowski, *Równość, prawda i sprawiedliwość w procesie cywilnym. Rozważania na tle nowelizacji k.p.c.*, „Palestra” 2004, nr 9–10, s. 1 n.

²¹ Procedura cywilna zuryska (Die Zivilprozessordnung für den Kanton Zürich z 13 kwietnia 1913 r. — § 166) i berneńska (Die Zivilprozessordnung für den Kanton Bern z 7 lipca 1918 r. — art. 214) dawały sędziemu możliwość powoływania dowodów niezawnioskowanych przez strony. W kantonie berneńskim Sąd Apelacyjny, jako Najwyższy Sąd kantonu, mógł unieważnić prawomocne orzeczenie, działając *ex officio* (kasacja *ex officio*) w przypadku, gdy zostały naruszone zasady procedury cywilnej lub gdy sąd był niewłaściwy w sprawie, a wydanie zgodnego z prawem orzeczenia (*Beurteilung*) było niemożliwe albo bardzo utrudnione (Die Zivilprozessordnung für den Kanton Bern, art. 90). Zob. też A.W. Rudziński, [w:] L. Boim, G.G. Morgan, A.W. Rudziński, *Legal Controls in the Soviet Union. Law in Eastern Europe. A Series of Publications Issued by the Documentation Office for East European Law University of Leyden*, t. 13, red. Z. Szirmai, Netherlands 1966, s. 296. Według procedury cywilnej węgierskiej (A polgári perrendtartásról 1911. évi I. törvényi cikk — § 288) sąd mógł przeprowadzić dowody, na które strony powołały się choćby w piśmie przygotowawczym. Zob. też A. Stawarska-Rippel, *Węgierska procedura cywilna z 1911 r. w pracach sekcji postępowania cywilnego Komisji Kodyfikacyjnej II RP na przykładzie projektu Tytułu o dowodach J.J. Litauera*, [w:] *Państwo, prawo, społeczeństwo w dziejach Europy Środkowej*, red. M. Mikołajczyk *et al.*, Katowice-Kraków 2009, s. 651, 659.

²² K. Grzybowski, *Soviet Legal Institutions. Doctrine and Social Functions*, Ann Arbor 1962, s. 105.

W tym kontekście podkreślanie w radzieckiej nauce prawa zasadniczej odmienności socjalistycznego postępowania cywilnego od burżuazyjnego, wyrażającej się w uwzględnieniu interesu publicznego, a nie jedynie prywatnego, należy postrzegać jako jedynie propagandowe.

Symptomatyczne, że socjalizacja prawa prywatnego i tendencje do rozszerzania zasady śledczej w procedurze cywilnej w Europie określane były w piśmiennictwie prawniczym krajów socjalistycznych jako „zawołowana ochrona klasowych interesów kapitału monopolistycznego”²³.

Ciągłości elementów tradycji prawnej sprzyjają też sami prawnicy. Zasady, na których opierały się uchylone akty prawne i tradycja prawnicza, mogły żyć jeszcze długo w ich świadomości²⁴. Na elementy tradycji i elementy historycznie zakorzenione w przeszłości w radzieckim prawie wskazywali najczęściej zachodni, ale też polscy komparatyści, w szczególności Aleksander Witold Rudziński²⁵.

Dostrzegał on pewne podobieństwa w zakresie warunków, w jakich kształtowała się instytucja francuskiej kasacji w interesie prawa — *cassation dans l'intérêt de la loi*, i kasacji z powodu nadużycia władzy — *cassation pour excès de pouvoir*²⁶, oraz radzieckiego prokuratorskiego nadzoru sądowego, w drodze którego prokurator mógł złożyć protest (skargę nadzorczą) wobec prawomocnych wyroków sądowych²⁷. Co prawda postawione pytanie, czy radziecka instytucja prokuratorskiego nadzoru sądowego stanowiła świadome i rozmyślne, choć znacznie rozszerzone powielenie wzorca francuskiego, czy też była rodzimym rosyjskim rozwiązaniem, pozostawił bez jednoznacznej odpowiedzi. Wskazał jednak, że idea tworzenia prawa *ex nihilo* towarzysząca rewolucji została zastąpiona w drugiej jej fazie zarówno we Francji XVIII w., jak i Rosji radzieckiej przywróceniem pewnych tradycyjnych instytucji prawnych. Zarówno francuska kasacja, jak i radziecki nadzór sądowy były związane z działalnością prokuratora, były środkiem kontroli prawomocnych orzeczeń sądu i wyrosły na tle braku zaufania do sądów i sędziów. We Francji kasacja służyła utrzymaniu władzy sądowniczej w ściśle określonych przez prawo granicach, a w Rosji radzieckiej prokuratorski nadzór sądowy zapewnieniu realizacji przez sądy polityki partii. Obydwie odzwierciedlały tendencje w kierunku silnej, centralnej władzy. Różnice polegały na tym, że francuski system dawał gwarancję stabilności prawnej w kontekście poszanowania rewolucyjnych ideałów, praw indywidualnych, wraz z niezależnością sądów i niezawisłością sędziów. Tylko wtedy, gdy sąd przekroczył granice swojej kompetencji i wkroczył w domenę zastrzeżoną dla innej władzy, następowała nieważność jego decyzji ze skutkiem dla wszystkich zainteresowanych. Radziecki

²³ W. Berutowicz, *Zasada dyspozycyjności w postępowaniu cywilnym*, Warszawa 1957, s. 51.

²⁴ H. Izdebski, *op. cit.*, s. 114.

²⁵ A.W. Rudziński, [w:] L. Boim, G.G. Morgan, A.W. Rudziński, *op. cit.*, s. 287–335.

²⁶ P. Herzog, M. Weser, *Civil Procedure in France*, red. H. Smith, Netherlands, The Hague 1967, s. 123 n.

²⁷ A. Lityński, *op. cit.*, s. 321.

prokuratorski nadzór sądowy pełnił *de facto* podwójną rolę. Po pierwsze, służył korygowaniu pomyłek sądowych, a tym samym praworządności socjalistycznej, po drugie, realizacji linii politycznej, nawet w sprzeczności z literą prawa²⁸.

Wśród procedur cywilnych zachodnioeuropejskich również berneńska (1918) przewidywała instytucję podobną do późniejszego radzieckiego nadzoru sądowego (*Kassation von Amtes wegen*). Wedle procedury berneńskiej Sąd Apelacyjny, jako Najwyższy Sąd kantonu, mógł unieważnić prawomocne orzeczenie, działając *ex officio* w przypadku, gdy zostały naruszone zasady procedury cywilnej, lub gdy sąd był niewłaściwy w sprawie, a wydanie zgodnego z prawem orzeczenia (*Beurteilung*) było niemożliwe albo bardzo utrudnione. Berneńska kasacja *ex officio* znalazła się wśród naczelných zasad postępowania sądowego i nie stanowiła instytucji służącej stronom w postępowaniu. Ani limit czasowy, ani inicjatywa stron nie ograniczała Najwyższego Sądu kantonu berneńskiego w sprawie przeprowadzenia kasacji *ex officio*. Ta szwajcarska instytucja bazowała na prawie najwyższego sądu w kantonie do nadzoru nad działalnością sądów niższych (*Aufsichtsrecht*). W praktyce jednak była niezmiernie rzadko wykorzystywana²⁹.

Zasadniczym elementem odróżniającym radziecki sądowy nadzór prokuratorski od rozwiązań francuskich i berneńskich było to, że sąd nadzorczy nie był związany granicami żądania stron. Zasada *ne eat iudex ultra petita partium* została zastąpiona w radzieckim postępowaniu cywilnym zasadą *ex officio ultra petita*. Była to nowość charakteryzująca procedurę cywilną w państwach totalitarnych.

IV

Istotnym *novum* na gruncie radzieckiego postępowania cywilnego było pojawienie się w przepisach radzieckiego k.p.c. z 1923 r. konstrukcji nadużycia prawa³⁰. W nieco zmienionej i bardziej ogólnej formule została też uwzględniona

²⁸ A.W. Rudziński, [w:] L. Boim, G.G. Morgan, A.W. Rudziński, *op. cit.*, s. 288–295, 335–338.

²⁹ Art. 90 procedury cywilnej berneńskiej z 7 czerwca 1918 r.: „Kassation von Amtes wegen 1. Der Appellationshof ist befugt, ein Prozessverfahren, in welchem wesentliche Grundsätze des Verfahrens derart verletzt worden sind, dass die richtige Beurteilung unmöglich oder wesentlich erschwert wird, von Amtes wegen aufzuheben. Ebenso kann ein Entscheid oder eine Verfügung einer untern Gerichtsbehörde aufgehoben werden, wenn sie zu deren Erlass offensichtlich sachlich nicht zuständig war. 2. Bei grobem Verschulden oder Arglist sind die Kosten den fehlbaren Gerichtspersonen, Parteien oder Anwälten aufzuerlegen”. Zob. o regulacji z art. 90 cywilnej procedury berneńskiej A.W. Rudziński, [w:] L. Boim, G.G. Morgan, A.W. Rudziński, *op. cit.*, s. 296.

³⁰ Zgodnie z art. 6 radzieckiego k.p.c. z 1923 r. strony są zobowiązane w dobrej wierze wykorzystywać przynależne im prawa procesowe. Wszelkie nadużycia i oświadczenia mające na celu przeciąganie i zaciemnienie procesu będą natychmiast stłumione (przerwane) przez sąd.

Wcześniej w art. 10 projektu pierwszego radzieckiego k.p.c. sformułowano obowiązek wykorzystania przez strony procesu wszystkich praw proceduralnych im przynależnych, lecz tylko w dobrej wierze. Sąd był zobowiązany do usunięcia każdego działania stron mającego na celu opóźnienie

w *Zasadach ustawodawstwa* w zakresie postępowania w sprawach cywilnych z 1961 r. oraz w k.p.c. z 1964 r.³¹. Obecnie obowiązujący rosyjski k.p.c. z 2002 r., celem ochrony praw jednostek i tym samym realizacji szybkiego postępowania, utrzymał konstrukcję nadużycia prawa³².

Żaden ówczesny europejski kodeks procedury cywilnej, włącznie z przedrewolucyjną cywilną procedurą rosyjską z 1864 r., nie zawierał takiej konstrukcji.

Konstruowanie instytucji dotyczącej nadużycia prawa w ówczesnym europejskim prawie było domeną prawa cywilnego materialnego³³. Przełom XIX i XX w., kiedy uznano powszechnie potrzebę zawężenia skrajnego ekonomicznego liberalizmu, aby chronić słabszych ekonomicznie członków społeczeństwa, przyniósł przekonanie, że prawo podmiotowe jest ograniczone w swej treści pewnymi ogólnymi kryteriami i w związku z tym nie każde zachowanie niesprzeczne z dyspozycją prawa przedmiotowego stanowi wykonywanie prawa podmiotowego³⁴. Konstrukcję nadużycia prawa, podobną do wzorca zachodniego, wprowadził też radziecki kodeks cywilny z 1922 r., który stanowił, że prawa prywatne doznają ochrony ustawy z wyjątkiem tych przypadków, gdy są one wykonywane sprzecznie z ich przeznaczeniem społeczno-gospodarczym³⁵.

Ujęcie konstrukcji nadużycia prawa jedynie w prawie materialnym postrzega się współcześnie za niewystarczające, ze względu na możliwość nadużywania praw również na gruncie prawa procesowego, w szczególności poprzez wykorzystywanie środków procesowych w celu utrudniania dokonania ustaleń faktycznych i tym samym przewlekania postępowania³⁶. Obecnie konstrukcja nadużycia prawa

albo nadużycie procedur, jednocześnie strony miały być pozbawione prawa do używania uprawnień proceduralnych na przyszłość. W toku prac zrezygnowano jednak z możliwości pozbawienia stron nadużywających swoich praw uprawnień procesowych na przyszłość. J.N. Hazard, *Settling Disputes in Soviet Society. The Formative Years of Legal Institutions*, New York 1978, s. 399.

³¹ Według art. 24 ustawy Об утверждении Основ... strony zobowiązane są do sumiennego korzystania z przynależnych im praw proceduralnych. Według art. 30 radzieckiego k.p.c. z 1964 r. osoby biorące udział w sprawie są zobowiązane do korzystania z wszystkich należnych im praw procesowych w dobrej wierze.

³² Według art. 35 rosyjskiego k.p.c. z 2002 r. osoby biorące udział w sprawie zobowiązane są do korzystania ze wszystkich uprawnień procesowych w dobrej wierze.

³³ Po raz pierwszy uwzględnił tę konstrukcję kodeks cywilny niemiecki BGB (§ 226 *Die Ausübung eines Rechts ist unzulässig, wenn sie nur den Zweck haben kann, einem anderen Schaden zuzufügen*), który jako „młodszy” o prawie sto lat od pierwszego w Europie kodeksu cywilnego, Kodeksu Napoleona, powstawał w innym kontekście ideologicznym. Konstrukcję nadużycia prawa uwzględnił ówczesnie także szwajcarski ZBG (art. 2 *Jedermann hat in der Ausübung seiner Rechte und in der Erfüllung seiner Pflichten nach Treu und Glauben zu handeln. Der offenbare Missbrauch eines Rechtes findet keinen Rechtsschutz*). A. Stępkowski, [w:] *Nadużycie prawa*, red. H. Izdebski, A. Stępkowski, Warszawa 2002, s. 56.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Kodeks cywilny R.S.F.S.R. wraz z kodeksem ustaw o małżeństwie, rodzinie i opiece*, Warszawa 1930, s. 19.

³⁶ T. Ereciński, *O uwarunkowaniach, potrzebie oraz zakresie nowego kodeksu postępowania cywilnego*, „Polski Proces Cywilny” 2010, nr 1, s. 13.

znajduje się we francuskim postępowaniu cywilnym³⁷ oraz, za wzorem jego ujęcia, również w belgijskim i holenderskim³⁸. W bardziej ogólnej formule, w której wskazuje się przede wszystkim na standardy działania stron, takie jak „lojalność” i „uczciwość”, występuje już od 1940 r. we włoskiej procedurze cywilnej³⁹.

W toku obecnie prowadzonych prac nad zmianami w polskiej procedurze cywilnej uznano, że konstrukcja nadużycia jest elementem warunkującym efektywność postępowania cywilnego prawa i powinna zostać ujęta na gruncie regulacji procesowych⁴⁰.

Kolejną oryginalną instytucją na tle nowoczesnych (począwszy od francuskiej z 1806 r.) procedur cywilnych w kontynentalnej Europie Zachodniej, lecz bazującą na rosyjskiej tradycji przedrewolucyjnej była „podgotowka” (*podgotovka*), czyli przygotowanie przed rozprawą, by orzec w sprawie w jak najkrótszym czasie. Przewidywały ją oba radzieckie kodeksy procedury cywilnej⁴¹, a także nowy rosyjski k.p.c. z 2002 r.⁴²

W nauce procesu cywilnego, od XIX w. do dziś, pozostaje problemem zapewnienie sprawiedliwego i rzetelnego postępowania, które zarazem będzie szybkie i ekonomicznie korzystne. Zwłoka w rozpoznaniu sprawy zwiększa ryzyko błędu, ze względu między innymi na trudności w przeprowadzeniu postępowania dowodowego. Spóźniona sprawiedliwość może być równoznaczna z odmową sprawiedliwego rozstrzygnięcia sporu. Z drugiej strony, szybkość postępowania nie może być wartością samą w sobie⁴³.

³⁷ Według francuskiego kodeksu procedury cywilnej z 1975 r. z późn. zm., art. 32-1, ten, kto działa w dziedzinie wymiaru sprawiedliwości w sposób opieszale lub obraźliwy, może być skazany na grzywnę w wysokości od 15 euro do 1500 euro, bez uszczerbku dla wszelkich roszczeń, które mogą być przedmiotem postępowania odszkodowawczego. *Le décret no 75-1123 du 5 décembre 1975 Code de procédure civile (version consolidée au 17 octobre 2010)*.

³⁸ *Abuse of Procedural Rights: Comparative Standards of Procedural Fairness*, 27–30 October 1998, red. M. Taruffo, New Orleans 1999, s. 4.

³⁹ Według włoskiego kodeksu procedury cywilnej z 1940 r., art. 88, strony i ich adwokaci mają obowiązek zachowywać się w sądzie lojalnie i uczciwie. W przypadku naruszenia tego obowiązku sąd egzekwuje ten obowiązek w drodze postępowania dyscyplinarnego względem osób, które go naruszyły. *Codice di procedura civile*, Regio Decreto 28 ottobre 1940, n. 1443.

⁴⁰ Projekt z 26 kwietnia 2010 r. ustawy o zmianie ustawy — Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw (projekt w trakcie uzgodnień międzyresortowych): „art. 3 otrzymuje brzmienie: Art. 3. Strony i uczestnicy postępowania obowiązani są dokonywać czynności procesowych zgodnie z dobrymi obyczajami, dawać wyjaśnienia co do okoliczności sprawy zgodnie z prawdą i bez zatajania czegokolwiek oraz przedstawić dowody”. Druk w materiałach konferencji *Reforma postępowania cywilnego w świetle projektów Komisji Kodyfikacyjnej* zorganizowanej przez Stowarzyszenie Sędziów Polskich Iustitia, Katedrę Postępowania Cywilnego Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Śląskiego i Fundację Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Śląskiego Facultas Iuridica w dniach 21–22 października 2010 r. Zob. www.ms.gov.pl.

⁴¹ Art. 80 k.p.c. z 1923 r.; art. 33 ustawy Об утверждении Основ...; art. 141–143 k.p.c. RSFR z 1964 r.

⁴² Art. 147–150 k.p.c. z 2002 r.

⁴³ T. Ereciński, *op. cit.*, s. 12.

W radzieckim postępowaniu cywilnym sąd zaznajamiał się przed rozprawą z aktami sprawy. W czynnościach wstępnych mogli uczestniczyć powód i pozwany, pełnomocnicy stron, biegli sądowi oraz protokolant. Sąd wzywał przedsiębiorstwo państwowe, organizację społeczną, prokuratora, jeżeli uznał, że mogą być zainteresowanymi w sprawie. Sąd mógł zażądać przedłożenia dodatkowych dokumentów. Przedstawienie dowodów przez strony w czasie publicznej rozprawy mogło się odbyć tylko na podstawie decyzji sędziego. Znamca przedmiotu wyraził pogląd, że w obliczu uprawnień sędziego w ramach tak zwanych czynności wstępnych w istocie publiczna rozprawa była przewidywalna⁴⁴. Można zatem uznać, że w radzieckiej procedurze cywilnej funkcjonowały elementy zasady ewentualności. Występowały one również na gruncie rosyjskiej ustawy o postępowaniu cywilnym z 1864 r., według której strony winne były przedstawić cały materiał dowodowy na pierwszym posiedzeniu sądu, co miało służyć ekonomii procesowej. Niedopełnienie tego wymogu narażało stronę na zapłacenie grzywny, gdyby w następstwie późniejszego, stopniowego przedstawiania dowodów wynikała zwłoka w rozpatrzeniu sprawy⁴⁵.

Służące usprawnieniu i przyspieszeniu postępowania cywilnego przygotowanie przed rozprawą jest charakterystyczne dla kultury prawnej *common law* (*pre-trial investigation*)⁴⁶. W polskim postępowaniu cywilnym proponuje się obecnie wprowadzenie zmian odpowiadających potrzebie dynamicznego prowadzenia procesu⁴⁷.

V

Radzieckie postępowanie cywilne było specyficznym połączeniem socjalistycznej praworządności i elementów europejskiej tradycji z odrobiną dawnego przedrewolucyjnego prawnego dziedzictwa rosyjskiego, oraz w niewielkim zakresie nowoczesnych rozwiązań, wpisujących się w ogólny kierunek rozwoju cy-

⁴⁴ D.W. Chenoweth, *Soviet Civil Procedure. History and Analysis*, Philadelphia 1977, s. 24.

⁴⁵ F.K. Fierich, *Postępowanie przed sądami okręgowymi*, [w:] *Polska procedura cywilna. Projekty referentów z uzasadnieniem*, t. 1, Warszawa 1928, s. 194.

⁴⁶ *International Encyclopedia...*, s. 14–23.

⁴⁷ Projekt z 26 kwietnia 2010 r. ustawy o zmianie ustawy — Kodeks postępowania cywilnego...: „art. 207 otrzymuje brzmienie: § 3. Przewodniczący może także zobowiązać strony do złożenia dalszych pism przygotowawczych, oznaczając porządek składania pism, termin, w którym należy je złożyć, i okoliczności, które mają być wyjaśnione. W toku sprawy złożenie pism przygotowawczych następuje tylko wtedy, gdy sąd tak postanowi, chyba że pismo obejmuje wyłącznie wniosek o przeprowadzenie dowodu. Sąd może wydać postanowienie na posiedzeniu niejawnym. § 4. Sąd pomija spóźnione twierdzenia i dowody, chyba że strona nie zgłosiła ich w pozwie, odpowiedzi na pozew lub dalszym piśmie przygotowawczym bez swej winy lub uwzględnienie spóźnionych twierdzeń i dowodów nie spowoduje zwłoki w rozpoznaniu sprawy albo występują inne wyjątkowe okoliczności”. Druk w materiałach konferencji *Reforma postępowania...*

wilnego prawa procesowego⁴⁸. Kwestionowanie w radzieckiej doktrynie zjawiska ciągłości w prawie trafnie skomentował amerykański komparatysta Ch. Osakwe:

Pierwotnym zamiarem twórców radzieckiego systemu prawnego było ustanowienie porządku prawnego, który nie pozostawałby w związku z dekadencją przeszłością. [...] Sądząc z końcowego owocu ich pracy, ojcowie założyciele radzieckiego systemu prawnego byłiby nader zdziwieni. Zamiast radykalnie nowego systemu prawa skończyli oni w systemie, który jest zarazem tradycyjny i historycznie zakotwiczony w przeszłości⁴⁹.

SOVIET CIVIL PROCEDURE: TOTALITARIAN OR MODERN?

Summary

Soviet civil procedure was codified twice, in 1923 and 1964. In both cases, the codification of Soviet civil proceedings was caused by the political liberalization occurring during relevant periods. It was therefore a good time for the codification work to adapt, at least to some extent, traditional solutions; simultaneously the desire to politicize the civil procedure resulted in the emergence of new legal institutions. The imposition of far-reaching restrictions on the principle of a free exercise by the parties of their rights was the characteristic and specific element of totalitarian regimes. It is an altogether too common misconception to perceive the confinement of the adversarial principle as an extraordinary and defining component of the Socialist civil procedure because the pursuit of truth in a material sense and the introduction of inquisitorial elements in civil proceedings had already been known in European legal systems. The phenomenon of the socialization of law had changed the perspective concerning the goals of modern civil trial in Europe. In particular, the codes of the Swiss cantons of Bern and Zurich, as well as the Hungarian civil procedure, had significantly widened the scope of the inquisitorial elements in civil proceedings. A novelty of Soviet civil procedure as compared with the then European systems was the emergence of the constructive use of the institution of "abuse of rights" which determines the efficiency of civil proceedings. As a result, the Soviet civil procedure was a particular combination of the socialist rule of law and elements of classic European tradition, with a touch of the old pre-revolutionary Russian legal heritage and a small measure of new solutions compatible with the general direction of the development of the civil procedural law.

⁴⁸ Por. G.B. Smith, *Reforming the Russian Legal System*, Cambridge 1996, s. 139.

⁴⁹ Cyt. za: H. Izdebski, *op. cit.*, s. 155.